

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
NEVELÉSTÖRTÉNET DOKTORI PROGRAM

KOVÁCS KRISZTINA

**TANÍTÓKÉP A DUALIZMUS KORI MAGYAR ÉS NÉMET
NEVELÉSTAN KÖNYVEKBEN
(1867-1914)**

Ph.D-értekezés tézisei

TÉMAVEZETŐ
PROF. DR. PUKÁNSZKY BÉLA
EGYETEMI TANÁR

SZEGED
2012

Bevezetés

Az értekezés részben azokhoz a neveléstörténeti kutatásokhoz kapcsolódik, amelyek egyrészt hagyományos módszerekkel elemzik a korabeli neveléstan könyvek ideológiáját, a tanítói hivatással kapcsolatos elképzeléseket; másrészt a mentalitástörténet módszerét alkalmazva vizsgálják a tanítókkal szemben támasztott követelményeket, a gyermek és a tanító kapcsolatának sajátosságait.

A hetvenes évek elejétől kezdődően a társadalomtudományos történetírás megjelenésével a hagyományos történeti-rendszerező kutatások egyeduralma megtört. Fellendültek a mikrotörténeti kutatások, amelyek jó alapot nyújtottak a tanítók helyzetével, életkörülményeivel, szakmásodásuk fejlődéstörténetével foglalkozó kutatásoknak is. A neveléstörténeti kutatók figyelme egyre erőteljesebben irányult a mindennapok apró mozdulatainak rekonstruálására, a nevelés különböző intézményeinek, a család és az iskola kapcsolatrendszerének sajátosságainak feltárására (*Németh és Szabolcs, 2000; Pukánszky, 2001*).

E folyamattal párhuzamosan az újfajta kutatói érdeklődés új kutatási témákra irányította a figyelmet, melynek hatására néhány évtized alatt új társadalomtörténeti diszciplínák születtek. Ezek közé tartozik a mentalitástörténet, melynek kutatása elsősorban *Norbert Elias* 1939-ben írt civilizációelméletének publikálása óta került a középpontba. Az új diszciplínák között egyre nagyobb szerepet kaptak a mikrotörténeti kutatások, amelyek megelőlegezték a gyermekkortörténeti kutatásokat (*Hegedűs, 2004*). A mikrotörténet megjelenésével felerősödött az az álláspont, hogy a múlt történéseiről több is elmondható, „legalább annyi, ahány múltbéli jelentés összefüggést a történész, szakszerű kutatási módszerekkel, rekonstruálni tud” (*Gyáni, 2000. 43. o.*).

Az értekezés témája szempontjából fontos kiemelni a gyermekkor történetének kutatása mellett azt, hogy az utóbbi évtizedben egyre szélesebb körű a népiskolai tanítók szakmásodásának kialakulása körüli kutatói érdeklődés. A tanítói hivatással kapcsolatos kutatásoknak jelentős hagyományai vannak a neveléstörténetben, amelyen belül jelentős, önálló problémakört jelent a magyar tanítószág kultúrtörténete, a néptanítói szaktudás megjelenése és fejlődése. A tematikai gazdagodásra mutat példát a néptanítók szakmásodási folyamatainak vizsgálata, ami összekapcsolódik a tanítóképzés évszázados történetének kutatásával.

Németh (2007) kutatásai rámutatnak arra, hogy Európa különböző régióiban a 18. század végétől a 19-20. század fordulójáig két pedagógusszakmai csoport különül el egymástól: az alsóbb, népiskolák tanítói és a felsőbb iskolák tanárai. Ennek a folyamatnak lényeges alkotóeleme az eltérő feladatokból adódó különböző szaktudás megjelenése. A népiskolai tanítók tudásának középpontjában a praktikus pedagógia és gyermekismeret, valamint az oktatásmódszertan áll. Ez lesz majd a 19. század második felében kialakuló népiskolai pedagógia, ami a gyakorló szakemberek tudásának alapját adja.

A népiskolai pedagógia a hagyományokon alapul, a tanítók korábbi generációi által összegyűjtött gondolatokat és a hétköznapi gyakorlat tapasztalatainak eredményeit foglalja magába. Ez a pedagógiai tudás a tanítóképzés számára kidolgozott tudás, ami a gyakorlati ismereteket állítja a középpontba. A népiskolai pedagógia irodalma a 19. század második felében indult fejlődésnek, melyben megtalálhatók a tanítóképzésben használatos pragmatikus céllal írt neveléstan könyvek.

A kutatás újszerűsége abban áll, hogy az idealizált tanítókép rekonstruálásához a tanítóképzésben alkalmazott neveléstani kézi- és tankönyveket elemzi, és gazdagítja az erre a területre vonatkozó eddigi ismereteinket. Továbbá német forrásanyagok alapján bemutatja a német népiskolai tanítók szociális helyzetét, a tanítóképzés oktatáspolitikai hátterét és eredeti források alapján a tanítóképző szemináriumokban alkalmazott pedagógiai könyveket. Az értekezés közelebb vihet a magyar néptanítószág szakmásodási folyamatainak megértéséhez.

A dolgozat elméleti háttere

A magyar és a német néptanítói szakma szakmásodásának jellemzői

A 19. században a két vizsgált országban az oktatáspolitikai irányban haladt. A felvilágosult abszolutista uralkodók törekvéseit folytatva az állam szerepének növelését, ellenőrző funkciójának kiterjesztését szorgalmazták. Ez együtt járt az oktatás modernizációjával, a tanítói hivatás szakmásodásával, ennek következtében létrejöttek az iskolázott, befolyásos szakértelmiségi csoportok.

Poroszországban II. Frigyes, porosz király által 1763-ban kiadott rendelettel vezették be a már meglévő gimnázium, valamint polgári, közép- és reáliskolák mellett új iskolatípusként a népiskolát, valamint 6-13 éves kor között az általános tankötelezettséget. A modern magyar néptanítói szakma hazánkban csak a kiegyezést követően indult gyors fejlődésnek. Az *Eötvös József* nevéhez fűződő 1868. évi népoktatási törvénnyel kezdődött meg a népoktatásügy törvényileg szabályozott rendezése. A törvénnyel bevezették a 6-12 éves korig tartó tankötelezettséget, létrehozták a polgári igényeknek megfelelő új iskolatípust, a hatosztályos mindennapos elemi népiskolát (*Németh és Pukánszky, 2004*).

Mindkét országban a népiskola megjelenésével egyre erősebbé vált az igény a képzett tanítókra, akik hozzájárultak az iskolában folyó nevelő-oktató munka színvonalának emeléséhez. A tanítóképzés modernizációja Poroszországban jóval a népiskola megjelenését követően, csak a császárság születése után indult meg. A népiskolai tanítók képzését azonban hosszú ideig elhanyagolták. Szociális helyzetük, képzettségük, társadalmi és szakmai elismertségük a felsőbb iskolai oktatásban részt vevő tanároktól jelentősen elmaradt. A 19. század kezdetén a porosz kormányzat a reformok során tanítói szemináriumokat hozott létre a leendő tanítók pedagógiai és szakmai képzésére, amelyek a tanítóképzés első állami intézményeivé váltak. A népiskola befejezése után a leendő tanítók 14 éves koruktól vagy tanítóképzőbe jártak, vagy pedig egy tanító vagy lelkész tanította őket, hogy javítsa az általános képzettségüket, és felkészítse őket a felvételi vizsgára. Ez idő alatt legtöbbször a tanítóképzősök már maguk is tanítottak. Ez a három évfolyamos képzés átmenetet képezett a népiskola és a 17. életév utáni két-, később hároméves tanítói szemináriumok között. Ez a körforgás a népiskolából a tanítóképzőbe, majd a szemináriumba és onnan vissza a népiskolába, 1926-ig nem szűnt meg (*Schadt-Krämer, 1990*). Az 1870-es évektől kezdődően a szemináriumi rendszer egész Poroszországban kiépült.

Magyarországon *Eötvös József* az oktatásügy fejlesztésében kulcskérdésnek tartotta a tanítóképzés színvonalának emelését. Tanítóképzője önálló szakiskolaként működő hároméves tanítóképzés volt, ami az elméleti pedagógiai képzés mellett törekedett a színvonalas gyakorlati képzés megvalósítására. A gimnázium vagy a polgári iskola 4. osztályának megfelelő műveltséggel kellett rendelkeznie a tanítójelöltnek. Abban az esetben, ha végzettségét bizonyítvánnyal nem tudta igazolni, akkor felvételi vizsgát kellett a tanítójelöltnek tennie. A felvétel alsó korhatára a betöltött 15. életév volt (*Németh, 1990*). *Trefort Ágoston* minisztersége alatt 1884-re az összes állami képző négy évfolyamúvá vált. Az új típusú tanítóképzés koncepcióját *Gyertyánffy István*, a budai tanítóképző intézet igazgatója dolgozta ki (*Szakál, 1934*).

A 19. századi magyar és német neveléstan könyvek jellemzői

Richaudeau, a világ tankönyvpiacain szerzett tapasztalatai alapján azt állapítja meg, hogy egy ország közoktatásában végbemenő történéseinek, változásainak van és lesz a tankönyvvel is összefüggő dimenziója. Ez alapján a tankönyvekből kiolvashatók „az adott tanügy jellemző vonásai abból, ahogyan megjelenítik és hordozzák a képzés iránti társadalmi igényekre való reagálást, s ebben az oktatásügy más szereplőjéhez képest sokkal érzékenyebbek” (*Horváth,*

1996, 29. o.). Ez a tény megerősíti a kutatás azon kiindulópontját, hogy a forrásként felhasznált dualizmus kori tanítói neveléstan könyvek a társadalom egy részének elvárásait tükrözik, melynek elemzése hozzájárul a tanítókép kutatásához.

A porosz tankönyvek elemzésének keretében a hatásorientált tankönyvkutatásnál *Lundgreen* abból indul ki, hogy a tankönyvek egy előírt kötelező irodalmat mutatnak be a szeminaristáknak. Ebből vagy közösen olvastak részleteket, és a szemináriumi igazgató vagy az egyes szeminaristák referáltak. A tankönyvek elemzésekor ezért abból kell kiindulni, hogy bizonyos alaptartalmakat és gondolati modelleket a művek olvasmányai támogattak. (*Lundgreen*, 1970).

Magyarországon a 19. századig csak csekély számban találunk neveléssel foglalkozó neveléstan könyveket, melyek elsősorban német nyelvterületről származó könyvek fordításai voltak, szerzői külföldi példát vettek alapul, mivel ebben a korban a magyar neveléstudomány területén még nem voltak tudományos alapokon álló neveléstan rendszerek. A 19. század első felében a német oktatást elsősorban *August Hermann Niemeyer* nevelésmélete határozta meg, amelynek hatása egész Európában, sőt azon túl is érezhető volt. A *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner* (Nevelés és az oktatás alapelvei) című, 1796-ban megjelent munkája az első átfogó, gyakorlatorientált, enciklopédiai kézikönyv, aminek átdolgozott és kibővített változata több kiadásban megjelent. Neveléstan nézete révén jelentős befolyást gyakorolt a magyar és a német pedagógiára. *Niemeyernek* és tanítványainak hatása számos korabeli magyar pedagógiai munkában kimutatható (*Fehér*, 2000). Az első hazai önálló pedagógia tankönyvek megjelenésére azok a német rendszerezési törekvések hatottak, amelyek a protestáns és katolikus teológiára alapozva bontakoztak ki, és arra irányultak, hogy összhangot alkossanak a korai empirikus, keresztény és a klasszikus német filozófia elemeit is felhasználó pedagógiai rendszerezési törekvések között (*Németh és Pukánszky*, 1997). A kiegyezés után, *Eötvös József* kultuszminiszter által elindított tanügyi modernizáció hatására, az új tantervi törekvések, tanügyi reformok nyomán fellendült a pedagógiai tárgyú tankönyvirodalom és neveléstudományi művek megjelenése, melyek tartalmilag nem tekinthetők homogénnek. A neveléstudományi művekben egyre markánsabban vannak jelen a különböző szellemi áramlatok.

A porosz tanítói szemináriumokon használt pedagógiai tankönyvek sajátosságai szorosán összekapcsolódnak az 1854-ben megjelenő *Ferdinand Stiehl*-féle a népiskolák, preparandisták és a szemináriumok számára írt porosz szabályzatokkal (*Preußischen Regulative für das Volksschul-, Präparanden- und Seminarwesen*) és az 1872-ben megjelenő *Karl Schneider* által népiskolák, preparandisták és a tanítói szemináriumok számára kidolgozott általános rendelkezésekkel (*Allgemeine Bestimmungen betreffend das Volksschul-, Präparanden- und Seminarwesen*). Az utóbbi normákat állított fel, amelyek a tanterv és a tanulási célok jelentős bővítését, valamint az általános és középiskolák intézményes kiépülését irányozták elő (*Schadt-Krämer*, 1990).

A 19. század egyik legismertebb katolikus népiskolai pedagógiai tankönyvírója *Lorenz Kellner*, akinek néhány kisebb írását magyar nyelven is kiadták (*Fehér*, 2000). *Kellner* ismertté elsősorban a *Volksschulkunde* (Népiskolai ismeretek) című könyvével és a pedagógia történetével vált, a könyv hatása több hazai és német neveléstan munkában kimutatható, így például hivatkozik rá *Mennyey*, *Bárány* és *Lubrich*. A nevelés és oktatás alapjának számított *Kehrein* és *Keller Handbuch der Erziehung und des Unterrichts* (Nevelés és oktatás kézikönyve), ami elsőként 1876-ban jelent meg. *Schumann Lehrbuch der Pädagogik* (A pedagógia tankönyve) című könyvét a századforduló után a tanítói szemináriumokban *Ostermann* és *Wegener* azonos címmel megjelenő *Lehrbuch der Pädagogik* (A pedagógia tankönyve) munkája váltotta fel. 1901 után *Kehrein* és *Keller* helyett a katolikus szemináriumokban *Volkmer Grundriß der Volksschulpädagogik* (Népiskolai

pedagógia alapjai) könyvét használták. Pedagógiai munkája *Ostermann* és *Wegener* művétől inkább formailag, mint tartalmilag különbözik.

A dolgozat kutatási céljai, kérdései és hipotézisei

A dualizmus korában népszerű magyar és német neveléstani kézikönyvek és tankönyvek közül került kiválasztásra az a tizennégy mű (tíz magyar és négy német), amelyek az értekezés szerzője szerint megfelelően reprezentálják a korszakra jellemző neveléstani szakkönyveknek ezt a típusát. A kiválasztott művek a témával foglalkozó művek két fajtájába tartoznak. Az első típusba a nevelés és oktatás kérdéseit tudományos elemzés kritériumait feldolgozó *kézikönyvek* tartoznak, amelyek a népiskolai tanítók képzését, a pályán lévő pedagógusok önképzését segíthették elő. A kézikönyvek gyakran több kötetten keresztül az adott kor tudományos eredményeit figyelembe véve részletes aprólékosággal taglalták a nevelési és oktatási, – a tágabb értelemben vett „neveléstani” – módszertani kérdéseket. Ilyen alkotásnak tekinthető *Lubrich* (1878) négykötetes neveléstudományi monográfiája és *Felméri* (1890) neveléstudományi összegző munkája. A második típusba tartoznak a népiskolai tanítók és a tanítói pályára készülők számára gyakorlatias céllal írt *tankönyvek*, amelyeket normaiskolákban, protestáns kollégiumokban, katolikus vagy protestáns tanítóképzőkben használtak. Ebbe a kategóriába sorolható a választott források közül nyolc magyar szerző alkotása, így *Mennyey* (1869), *Kiss és Öreg* (1887), *Emericzy* (1882), *Bárány* (1896), *Peres* (1904), *Erdődy* (1905), *Baló* (1905), *Weszely* (1905) munkája, valamint a porosz tanítói szemináriumokban használt négy szerző tankönyve, így *Kellner* (1868), *Kehrein és Keller* (1906), *Ostermann és Wegener* (1902), valamint *Volkmer* (1914) neveléstana. A neveléstani munkák műfaji sajátossága, hogy szerzőik külön figyelmet szentelnek a tanítótól elvárt követelmények ismertetésére, amit a szerzők vagy külön fejezetben vagy az egyes fejezetek tartalmába beillesztve írnak le.

A népiskolai könyvek tükrében végzett eszmetörténeti és mentalitástörténeti *kutatás célja*, hogy:

1. Az értekezés szerzője az 1867 és 1914 között megjelenő magyar és német pedagógiai kézikönyvek és tankönyvek elemzése alapján rekonstruálja a népiskolára vonatkozó idealizált tanítóképet. A *tanítóképet* az adott korszak közgondolkodásában megjelenő mentális konstrukcióként értelmezi. Az értekezés forrásaiban ennek a tág témakörnek egy szűkebb területe, az elemzett neveléstan könyvek tanítóképe vizsgálható. Az ideális tanító képe azt írja le, milyennek látták az elemzett szerzők a vizsgált időszakban a jó tanítót. Mérlegeli azt, melyek voltak azok az erények, amelyekkel rendelkezni kellett ahhoz, hogy a tanító nevelő és oktató munkája; a társadalommal, a gyermekekkel való kapcsolata hatékony legyen. Fel akarja tárni, hogy hogyan jelenik meg a forrásokban a népiskolai tanítók feladatkörének bővülése, a modern tanítóság szerepváltozása.

2. Az értekezés kapcsolódik a hagyományos eszmetörténeti és az új mentalitástörténeti vizsgálatokhoz, valamint azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a pedagógus szakmai professzionalizáció kialakulását és annak fejlődését, valamint a tanítói és a tanári pedagógiai kultúra, illetve szaktudás elkülönülését vizsgálják. Az értekezés arra is keresi a választ, hogy melyek a népiskolai tanítók szakmáadásának magyarországi jellegzetességei a porosz mintával történő összehasonlítás szerint.

3. A kutatás célja továbbá, hogy a felhasznált források lehetőségein belül, a magyar tanítóképet összehasonlítsa a német tanítóképzés szemináriumain használt kézikönyvek tanítóképével. A német könyvek elemzése ugyanazon szempontok szerint történik, mint a magyar könyvéké, különös tekintettel a föllelhető párhuzamokra és az esetleges eltérésekre. Mivel a német népiskolák helyzetének elemzését a vizsgált időszakban megnehezíti az egymástól legtöbbször eltérő igazgatású és kormányzati szerkezetű különböző kisállamok léte, megbízható kijelentéseket a népiskola mindenkori helyzetéről és a népiskolai tanítókról,

az egyes német államokat külön bemutatva lehet tenni. Az értekezésben az elemzések Poroszországra mint a nyugat-európaiak közül a miénkkel leginkább rokon vonásokat hordozó társadalomra és oktatási rendszerre irányulnak. A vizsgált időszakban Poroszország a német államok közül akkor a legnagyobb volt, és példaképpül szolgált a többi német állam és közvetve Magyarország számára is. Ez az irányvonal egy további komplex komparatiztikai kutatást előzheti meg.

A neveléstani kézikönyvek repertoárjából kiválasztott művek a kutatási kérdéseknek és céloknak megfelelően az elemzések három irányát jelölik ki:

1. *A tanítókép összetevőinek elemzése:* a neveléstani könyvek szerzői milyen pedagógiai követelmények alapján tartották elképzelhetőnek a hatékony nevelői-oktatói tevékenységet? Az elemzések alapján rekonstruálható-e egy idealizált tanítókép? Milyen tanítófelfogást tükröz a szerzők nevelésmódszertannal, jutalmazással kapcsolatos álláspontja? Megfigyelhető-e valamiféle változás a néptanítói szaktudás alakulásában, az elemzett neveléstan könyvekben, a vizsgált időmetszetben?

2. *A tanítói kézikönyvek és tankönyvek összehasonlító vizsgálata:* megfigyelhető-e különbség a neveléstani kézikönyvek szerzőinek a pedagógus hierarchiában betöltött szerepe és a tankönyvek tanítóval kapcsolatos elvárása között?

3. *A magyar és német neveléstan könyvek összehasonlító vizsgálata:* kimutatható-e a 20. századi könyvekben az új pedagógiai és pszichológiai törekvések hatására a néptanítói szakma tudáskonstrukciójának változása? Milyen párhuzam figyelhető meg a magyar és német tanítóképben?

A fentebb említett idealizált tanítókép összetevői három fő szempont szerint kerülnek elemzésre: 1.: az ember antropológiai sajátosságai, a nevelés és a tanítói feladatok kapcsolata, 2.: a népiskolai tanítókkal szemben támasztott követelmények, továbbá 3.: a népiskolai tanító jutalmazással és fegyelmezővel kapcsolatos feladatai.

Az elemzések három irányvonala és a kutatás kérdései alapján az értekezés a következő *hipotézisekből* indul ki:

1. A pedagógiai kézikönyvek a társadalmi normarendszer elvárásainak (település, egyház, állam) egy részét leképezve a szövegek elemzésével feltételezhetően alkalmasak a korra jellemző idealizált tanítókép egy adott metszetének rekonstruálására.

2. A tanítójelöltek és tanítók számára írt neveléstani kézikönyvek feltételezhetően tükrözik a tanítóval szembeni társadalmi igények egy részét. Valószínűsíthető, hogy a tankönyvszerzők, a pragmatikus szempontokat figyelembe véve komplex követelményrendszert írtak le normatív eszménypedagógiájukban a tanítók személyes tulajdonságainak, szakmai tudásának és életmódjának szintjén.

3. A történetileg alakuló, változó korban, az új gyermekközpontú pedagógiai és pszichológiai törekvések hatására, feltételezhetően, a tanítókép új elemei jelennek meg, amelyek a néptanítói szakma tudáskonstrukciójának, énképének változását eredményezhetik, ami az elemzett neveléstan könyvek tanítóképének összetevőiben kimutathatók.

4. A duális iskolarendszerben két funkcióban, tartalomban, beszédmódban egymástól eltérő szakmai csoport jön létre (Németh, 2008), ezért feltételezhető, hogy az elemzett neveléstan könyvek szerzői a pedagógus szakma hierarchiájában betöltött funkciójuk alapján (egyetemi szakember, tanítóképző intézeti tanár) differenciálást tesznek lehetővé. Valószínűsíthető, hogy a tankönyvírók más szerepkörből kiindulva fogalmazzák meg a néptanítói szakmával szemben támasztott elvárásokat, ami a könyvek szövegeinek tartalmával összefüggésbe hozható.

5. Feltételezhető, hogy a századforduló után megjelenő magyar neveléstan könyvekben, az új pedagógiai és pszichológiai irányzatok megjelenését követően a hagyományos németközpontú pedagógiai gondolkodást egy szélesebb látókörű és orientációjú pedagógiai világkép váltja fel.

6. Valószínűsíthető, hogy az elemzett német neveléstan könyvek azokkal a könyvekkel állíthatók párhuzamba, amelyek a keresztény pedagógia szellemében íródtak, amelyekben a keresztény nevelő ideálja megjelenik.

A dolgozat kutatási módszerei, kutatási stratégiája

A feltevések igazolása a következő *kutatási módszerek* alkalmazásával történt:

1. A neveléstan könyvek elemzése a klasszikus szövegelemző-filologizáló forráselemzés módszere szerint kerül alkalmazásra. Vizsgálja a tanítóról alkotott „elvon-eszmei síkon” megfogalmazott korabeli elképzeléseket. A neveléstan könyvek elemző bemutatásával akarja feltárni azokat a tartalmakat, amelyek lényeges adalékot jelentenek a korabeli tanító – tanuló, tanító – társadalom viszonyrendszerének értelmezéséhez és a folyamatosan bővülő népiskolai tanítói szaktudás megismeréséhez.

2. Az elsődleges források mellett további másodlagos források: bibliográfiák, forrásmunkák, magyar és német nyelvű tanulmányok kerültek a dokumentumelemzés módszerével feldolgozásra. A tankönyvírók munkásságáról, életéről, pedagógiai nézetéről elsősorban életrajzi lexikonokból, levéltári forrásokból, mint például a *Magyar Tanítóképző*, kaphattunk információkat.

3. Nemzetközi és hazai szakirodalom alapján összehasonlító elemzés foglalkozik a magyar és a német néptanítói és középiskolai szakértelmiség fejlődésével.

4. A magyar és a német neveléstan könyvek összehasonlító elemzése valósul meg.

A feltevések igazolásához a következő *kutatási stratégiák* kerültek alkalmazásra:

1. A kvalitatív vizsgálat során a deduktív kutatási stratégia került alkalmazásra. A vizsgálathoz az információkat elsődleges forrásból, neveléstani kézikönyvből meríti.

2. A csaknem négy évtizedet átölelő kutatási időszakot (a kiegyezéstől az első világháború kezdetéig) a hagyományos módszerekkel vizsgálva, alapvető kutatási törekvés a leíró, értelmező és összefüggést feltáró kutatási stratégiák alkalmazása.

3. A tankönyveket mindig egy adott kiadásban elemzi, amelyek a vizsgálat tárgyát képező időintervallumban (1867-1914) jelentek meg.

Az eredmények

A pedagógustörténeti szempontú elemzések alapján következtetések vonhatók le a tankönyvírók nevelésről alkotott nézetéről, a szerzők jutalmazással és büntetéssel, testi fenytéssel kapcsolatos álláspontjáról, valamint a tanítótól elvárt tulajdonságokról. Mindezek alapján következtethettünk a népiskolai tanítók szakmásokodásának folyamatát jellemző szaktudás új elemeire, valamint összehasonlítást tehettünk a magyar és német neveléstani kézikönyvek és tankönyvek között.

1. Bizonyítást nyert, hogy *a pedagógiai kézikönyvek a társadalmi normarendszer elvárásainak (település lakói, egyházközösség tagjai, oktatáspolitikai képviselői) egy részét leképezve, a szövegek elemzésével, alkalmasak voltak a korra jellemző idealizált tanítókép egy adott metszetének a rekonstruálására.*

A dualizmus kori neveléstan könyvek lehetőséget nyújtottak arra, hogy bemutassák a kívánatos tanítói erényeket, melyek elemzése alapján rekonstruálhatóvá vált a könyveket jellemző tanítói ideál, amit követendő példaként állítottak a szerzők a tanítójelöltek elé. Az idealizált tanítókép megjelenése egyrészt új öntudatról tanúskodik, amely profilt akart adni a tanítói hivatásnak, amely igényes és felelősségteljes tevékenységként jelent meg, másrészt utalt arra, hogy a tanítónak bizonyos képességekre és egyéni feltételekre volt szüksége ahhoz, hogy ezeket megvalósítsa.

Megállapítható, hogy az elemzett neveléstan könyvek szerzői a hétköznapi iskolai élet fő szereplőjét, a tanítót olyan „tökéletes embernek” ábrázolják normatív

eszménypedagógiájukban, aki rendelkezik a tanítói hivatáshoz szükséges összes erénnyel. A neveléstani munkákban egy teljesíthetetlen elvárásrendszer jelenik meg népiskolai tanítókkal szemben mind a viselkedést, mind a hivatástudatot és az életmódot illetően. A 20. század elején megjelenő magyar neveléstani kézikönyvek az elvárások sorát – feltételezhetően az új pedagógiai és pszichológiai tudományos ismereteknek köszönhetően – már racionálisabban, leegyszerűsítve, a pragmatizmusra törekedve közelítik meg. Kerülik az eszmei síkon történő elmélkedéseket, valamint a neveléshez és tanításhoz akarnak gyakorlati tanácsokat adni úgy, hogy figyelembe veszik a tanítói hivatás korabeli helyzetét, annak hiányosságait. Kivételt képez Erdődy neveléstani tankönyve, akinek tanítóképe a 19. századi tankönyvíró elődeihez hasonlóan eszményített.

Az értekezés szerzője szerint az elemzett források lapjain megjelenő idealizált tanítókép három tanítói ideáltípusa, mint narratíva különíthető el. Az idealizált tanítóképekre alkalmazott kifejezések a könyvekben található motívumok alapján fogalmazhatóak meg. Az „atyai nevelő” egy olyan generalizált kép, aminek bizonyos elemei az összes neveléstan könyvre jellemző. Azokban a művekben, amelyek erőteljesen a keresztény embereszményre alapozzák a tanítóképüket, az „Isteni tanítómester” képe (*Mennyey, Lubrich, Bárány, Kellner, Kehrein és Keller, Ostermann és Wegener, Volkmer*), míg azoknál a szerzőknél, akikre érezhetően a modern pedagógiai és pszichológiai tudományos ismeretek hatottak, a „szaktudós-gyermekpszichológus tanító” képe (*Felméri, Baló, Peres, Weszely*) jelenik meg. Erdődy művében egyrészt még tovább él a 19. századi könyvekre jellemző „tökéletes ember” képe, amit a nevelés céljaként egyértelműen kifejez, másrészt már részletesen mutatja be az elemzett, 20. századi könyvekre jellemzően, a gyermek megismerésének a nevelés hatékonyságát elősegítő szempontrendszerét.

2. Sikertült igazolni, hogy *a tanítójelöltek és a tanítók számára írt neveléstan könyvek tükrözik a tanítóval szembeni társadalmi igények egy részét. A tankönyvszerzők, a pragmatikus szempontokat figyelembe véve, összetett követelményrendszert írtak le normatív eszménypedagógiájukban a tanítók személyes tulajdonságainak, szakmai tudásának és életmódjának szintjén.*

A neveléstan könyvekre vonatkozóan az elemzett fejezetek alapján jól nyomon követhető, hogyan kristályosodhattak ki a népiskolai szakmához szükségesnek tartott tanítói erények, hogyan bővült a tanítók feladatköre, a neveléstan könyvek szerzői milyennek látták koruk modern tanítóját. A szerzők az embereszményből kiindulva határozták meg nevelés-definíciójukat, ami alapján részletesen ismertették a tanítóval szemben támasztott teljesíthetetlen elvárásrendszert, tulajdonságegyüttest.

A 19. századi magyar és német neveléstani munkák többségében a szerzők kiemelik az embert a többi teremtett lény közül. A humanizmusra jellemző emberi tökéletesség gondolata idéződik fel a könyvekben, amikor a szerzők az embert a teremtés koronájának tekintik, aki a világ többi teremtményétől mind testileg, mind lelkileg számos előnyében különbözik. A 19. századi könyvek többségében a tankönyvírók, abból a humanizmusban eredő és a felvilágosodás pedagógusai által újrafogalmazott felfogásból indulnak ki, hogy az ember bizonyos képességcsírákkal jön a világra, amit nevelés útján fejleszteni kell. Hangsúlyozzák, hogy az ember a „rendeltetését” csak a társadalomban, nevelés által érheti el. *Felméri, Peres, Baló és Weszely* pedagógiájában már érzékelhető a korszerű néptanítói tudás egyik meghatározó motívuma, az ember új antropológiai sajátosságaira alapozódó, gyakorlatias emberismeret. A magasztos eszmények helyett már a pragmatikusabb célok kerülnek hangsúlyozásra a könyvek nevelésről szóló fejezeteiben.

A 19. század második felében megjelenő könyvek, jellemzően, duális célkitűzést határoznak meg. A gyermekből embert és polgárt kell formálni, a gyermeket fel kell készíteni a szűkebb és tágabb közösségekbe való beilleszkedésre. A keresztény pedagógia szellemében írt könyvekben a szerzők végső célként a magasabb eszmények felé való törekvést, a túlvilági

lét iránti fogékonyság felébresztését határozzák meg. *Felméri* és a 20. században megjelenő pedagógia könyvek közül *Baló*, *Peres* és *Weszely* az ember antropológiai sajátosságai változásával összefüggésben a nemzet számára a nemzet által való nevelés fontosságát hangsúlyozza. Az új felfogás szükségessé teszi a népiskolai tanító számára a gyermek testi és lelki sajátosságainak tudományos alapokra helyezett ismeretét.

A neveléstan könyvek alapján kirajzolódó idealizált tanítókép motívumaiban érezhető a szemléletváltás az emberről, a gyermekről való gondolkodásban, ami már a filozófiai, eszményi célkitűzések helyett a gyermekre nagyobb figyelmet fordít, és új tanítói feladatokat követel meg. Ugyanakkor a magyar és német neveléstan könyvek alapján kibontakozó idealizált tanítókép nem téveszthető össze a korabeli népiskolai élet hétköznapi belső világával. A neveléstani munkákban érezhető egyfajta kritikus szemlélet a korabeli gyakorlattal szemben, amikor a szerzők például a tanítók alacsony jövedelmezéséről, vagy a tanítótól megkövetelt alázatos, „szerény” magatartásáról, a tanítóképzés hiányosságairól írnak.

A szerzők az iskolai fegyelem és a tanító személyisége között szoros összefüggést feltételeztek. A néptanítói szakma egyik legmegalapozottabb és legkidolgozottabb hagyományos területét képezi a jutalmazással és a büntetéssel kapcsolatos módszertan, amivel kapcsolatosan a szerzők gyakorlati tanácsokat fogalmaznak meg. Mindkét nevelési módszernek az alkalmazási lehetőségei nagyon gazdagok. A tankönyvírók a jutalmazás és a büntetés célját a gyermek erkölcsi fejlődésének elősegítésében látják, és csak végső esetben tartják szükségesnek. A tankönyvírók hangsúlyozzák, hogy alkalmazásuk csak bizonyos szabályok figyelembevételével kivitelezhető. A nevelőtől megkívánja a gyermek egyéni sajátosságait figyelembe vevő fokozatos és mértékletes, igazságos és következetes eljárást, továbbá a „szigorral párosuló komolyságot”, „óvatosságot”, „okosságot”, valamint a nevelési eszközök alapos ismeretét. A tanító feladata, hogy pozitív mintát nyújtson a növendékek számára, és ítélje meg helyesen a gyermekek cselekedetének indítékát, célját.

A büntetések között, a 19. században megjelent neveléstani kézikönyvekben és tankönyvekben, végső esetben szükséges eljárásként jelenik meg a testi fenyítés alkalmazása. A nevelési eszközök tára a század során végig a nevelői repertoár fontos része maradt. A 20. század első felében megjelenő magyar pedagógiai munkákban megfigyelhető az a markáns változás a testi büntetés iránti attitűdben, hogy annak iskolai alkalmazását a szerzők kifejezetten tiltják. Így *Peres*, *Baló* és *Weszely* elítéli a tanító által alkalmazott verést, rámutatva a büntetés hétköznapi gyakorlatban helytelen durva és kegyetlen alkalmazására és annak a gyermekre ható negatív következményére. Kivételt képez ez alól *Erdődy* 20. század első felében megjelenő neveléstan könyve, melyben a szerző egyértelműen kifejezi, hogy a testi büntetést pedagógiai oknál fogva az iskolából nem lehet kitiltani, de annak alkalmazásánál törekedni kell arra, hogy ritkán kerüljön rá sor, és a tanító kerülje a kemény büntetést. Ez feltételezhetően abból adódik, hogy az elemzésre kerülő könyv negyedik kiadása még nem tekinthető teljes egészében 20. századi alkotásnak, mivel több szállal kapcsolódik a 19. századi neveléstani kézikönyvek tartalmi elemeihez. A német könyvek szerzői hasonlóan a 19. századi magyar munkákhoz ritkán, indokolt esetben megengedhetőnek tartják a testi fenyítést. Megfigyelhető továbbá *Emericzy*, valamint *Ostermann* és *Wegener* könyvének azon közös eleme, hogy mindkét könyv szerzői különbséget tesznek a nemek között a verést illetően. Míg fiúk esetében megfelelő eljárásnak tartják azt, addig a lányok esetében nem.

3. Az elemzett könyvek alapján bizonyítást nyert, hogy *a történetileg alakuló, változó korban, az új gyermekközpontú pedagógiai és pszichológiai törekvések hatására a tanítókép új elemei jelennek meg, amelyek a néptanítói szakma tudáskonstrukciójának változását eredményezték, ami az elemzett neveléstan könyvek tanítóképének összetevőiben kimutatható.*

Az új gyermekközpontú pedagógia hatása legerőteljesebben *Felméri* és *Baló* könyvében mutatható ki, de érezteti hatását a többi elemzett 20. századi neveléstan könyvben

is. Míg *Felméri* (1890) az induktív pedagógia előfutáraként (*Köte*, 1997), meghaladva a korára jellemző pedagógiai gondolkodást, addig *Baló* (1905) már a gyermektanulmányi mozgalom képviselőjeként fogalmazza meg a népiskolai tanítók szaktudásának új elemeit, értelmezi újjá a tanító és gyermek viszonyrendszerét. A jó nevelővel szemben támasztott szakmai követelmények igazodnak a népoktatásban megjelenő új, korszerű kihívásokhoz.

A századforduló idején a korszerű és a gyakorlatban alkalmazható néptanítói tudás új elemekkel bővült. A modern népiskolai tanító új feladataként jelent meg a gyerekekről mint individuumból szóló tudományosan megalapozott ismeretanyag, valamint a tapasztalaton alapuló elmélet ismerete, azaz a pszichológiai tájékozottság, ami megkülönböztette a tanítót a gyermek elsődleges nevelőjétől, az édesanyák „naturalista” nevelésétől. Elvárták, hogy a tanító empirikus alapokra helyezve ismerje meg a reá bízott gyermekeket a pszichológia módszereivel, vegye figyelembe az egyéni különbségeket a módszerek megválasztásában, ismerje meg a gyermekek otthoni környezetét, működjön együtt a szülőkkel, melyre lehetőséget nyújthattak a szülői értekezletek, az iskolai ünnepek és kirándulások. Az iskolai fegyelem és a tanító személyisége között továbbra is szoros összefüggést feltételeztek.

4. Az elemzett források nem igazolták azt a feltevést, hogy *a neveléstan könyvek szerzői a pedagógus szakma hierarchiájában betöltött funkciójuk alapján (egyetemi szakember, gimnáziumi tanár, óvóképző intézeti tanár, tanítóképző intézeti tanár) differenciálást tesznek lehetővé. A tankönyvírók más szerepkörből kiindulva fogalmazzák meg a néptanítói szakmával szemben támasztott elvárásokat, ami a könyvek szövegeinek tartalmával összefüggésbe hozható.*

A neveléstan könyvek szerzői egyetemi professzori, gimnáziumi tanári, az óvóképzésben és a tanítóképzésben szerzett tanári tapasztalattal írták meg művüket. Megállapítható, hogy az elemzett könyvek esetében nem mutatható ki szoros összefüggés a szerzőknél a pedagógiai munka egyes szintjein betöltött szerepük és a tankönyvek tanítóképe között. Megfigyelhető, hogy azok a szerzők, akik gimnáziumi vagy egyetemi tanárként írtak szaktudományos kritériumoknak megfelelően kézikönyvet, így *Lubrich Ágost* és *Felméri Lajos*, elsősorban tudományos alapon álló neveléstan rendszereket dolgoztak ki, amit a könyvek terjedelme, nyelvezete és szerkezete is bizonyít. Neveléstan munkájukban jól hasznosítható alapokat nyújtottak mind a népiskolai tanítók, mind a középiskolai tanárok számára.

A tanítás sikeressége elengedhetetlen feltételének tekintik a hivatáshoz tartozó szaktudományok ismeretét, és hangsúlyozzák, hogy helytelennek tartják azt a korra jellemző gyakorlatot, hogy a neveléstudományban járatlan, felkészületlen nevelő tanítsa a gyermekeket. Azonban megállapítható, hogy a két kézikönyv tanítóképe beilleszkedik az elemzett tankönyvek sorába. Megfigyelhető *Felméri* és *Lubrich* kézikönyvének I. és II. kötetének nyelvezetében, hogy a szerzők a „tanító” szó helyett főleg a „nevelő”, „szaknevelő”, „hivatásos nevelő” kifejezést használják. Ebből a nyelvezeti sajátosságból és a könyvek tartalmi elemzése alapján is arra lehet következtetni, hogy a két kézikönyvben nem a felsőbb iskolák tanárképe jelenik meg, hanem szerzőik olyan alapelveket fogalmaznak meg a gyermekek nevelésével foglalkozók vagy a téma iránt érdeklődő olvasóközönség számára, amelyek mind a népiskolai tanítókra, mind a felsőbb iskolák tanárait egyaránt vonatkozhattak.

A kézi- és tankönyvek tanítóképét az értekezés szerzőjének megállapítása szerint nem a tankönyvírók pedagógusi hierarchiában betöltött szerepe határozta meg, hanem sokkal inkább az általuk képviselt pedagógiai, pszichológiai, filozófiai irányzatok. Ennek alapján tapasztalható, hogy *Lubrich* tanítóképe jellemző összetevői azokkal a könyvekkel mutatják a legtöbb párhuzamot, amelyek jellemzően a keresztény pedagógia szellemében íródtak, így *Mennyey*, *Lubrich* és *Bárány*, valamint a német szerzők műveivel. Ugyanakkor *Felméri* tanítóképeben már megjelennek a tudományos ismeretek, mint például a pszichológia,

a gyermek megismerésére irányuló tudományos alapokra helyezett módszerek ismeretének kívánalma. Ez azonban az értekezés szerzője szerint nem a könyv műfajának tudható be. Nem abból adódik, hogy a szerző egyetemi szakemberként írta meg a művét, hanem sokkal inkább a *Felmérire* hatást gyakorló új pszichológiai irányzat következménye lehet.

5. Az elemzett források bizonyítják azt a hipotézist, hogy *a századforduló után megjelenő magyar neveléstan könyvekben, az új pedagógiai és pszichológiai irányzatok megjelenését követően a hagyományos németközpontú pedagógiai gondolkodást egy szélesebb látókörű és orientációjú pedagógiai világkép váltja fel.*

Az elemzett dualizmus kori könyvek erőteljes német hatás alatt keletkeztek, azonban a 20. század elején megjelenő könyvekben már az angol és francia szerzők hatása is érzékelhető. A pedagógiai munkák szerzőinek, feltételezhetően, nem kellett önálló forráskutatásokat végezniük neveléstani munkájuk elkészítéséhez, hanem a már akár több évtizede is létező német nyelvű pedagógiai könyvek alapján írhatták meg munkáikat. Valószínűsíthető, hogy saját tanítói gyakorlati tapasztalataikat is beépítették munkájukba. Erre következtethetünk, amikor a szerzők a hétköznapi gyakorlat nehézségeire is rámutatnak. A 19. századi neveléstan könyvek szerzői forrásként főleg német munkákat jelöltek meg, így elsősorban *Ohler, Kellner* (az egyik elemzett német nyelvű forrás szerzője), *Niemeyer, Diesterweg* munkájára hivatkoztak. A könyvek olvasása során megállapítható, hogy a 19. század második felében megjelenő könyvek között sok a párhuzam. Többször találkozhatunk hasonló szövegrésszel például az ember antropológiai sajátosságainak értelmezésénél, a nevelés fogalmának meghatározásánál, ami arra utal, hogy ezek a munkák közös gyökerekre vezethetők vissza. A 20. századi könyvek szerzői saját leírásuk szerint a német források mellett már az angol és francia irodalmat is figyelembe vették. Ennek hatására érezhető a könyvekben a gyermekfelfogás és a tanítókép változása. A 19. századi könyvekben a romantikus gyermekkép jelenik meg (*Németh; 2008; Pukánszky, 2005*), amit a 20. századi könyvekben már a darwinista-evolucionista, pozitivistá elemekre épülő gyermekfelfogás vált fel, ami kapcsolódik a tanítói feladatok meghatározásának új, pragmatista megközelítéséhez.

6. Igazolódott, hogy *az elemzett német neveléstan könyvek azokkal a könyvekkel állíthatók párhuzamba, amelyek a keresztény pedagógia szellemében íródtak, amelyekben a keresztény nevelő ideálja jelenik meg.*

Az elemzett német preparandisták képzését segítő neveléstan könyvek elméleti megalapozású, gyakorlati szempontokat érvényesítő, módszertani tanácsokat nyújtó könyvek, melyekre elsősorban a keresztény pedagógia gyakorolt hatást. A legtöbb párhuzamot a keresztény pedagógia szellemében írt magyar neveléstani vezérfeladványokkal lehet kimutatni az ember rendeltetésével, a nevelés fogalmával és céljával, valamint a nevelési eszközökkel és a tanítói „kellékekkel” kapcsolatban.

A könyvek jellemző sajátossága, hogy a szerzők kifejezésre juttatják a transzcendencia és az immanencia dialektikus egységét, utalva a magasabb szellemi funkciók jelentőségére. Ez azt jelenti, hogy az embert minden más földi élőlény fölé helyezik, mivel képes gondolkodni saját magáról, lényéről, rendeltetéséről. A nevelés fogalmának értelmezésében a nevelés elsődleges célját, a földi feladaton túl, a túlvilágra helyezik, hangsúlyozva, hogy az ember rendeltetése nemcsak a földre korlátozódik, másrészt fontosnak tartják, hogy a nevelés a gyermeket, a hétköznapi realitást figyelembe véve, a társas életre felkészítse. Tanítóképüket az „Isteni tanítómester” képe jellemzi, akit a reá bízott gyermekek és a közösség apjának tartanak, akinek az a feladata, hogy az „Úr gyermekeit” a keresztény nevelés segítségével felkészítse a földi és túlvilági feladatokra. Ebben a folyamatban a hangsúly a tanító személyiségével kapcsolatos elvárásoknál a morális értékekre helyeződik.

Mindkét országban az idealizált tanítónak az iskolán belüli és az iskola falain kívüli sokrétű tevékenysége révén az elvárt szociális és erkölcsi példakép szerepét kellett betöltenie. A tanítótól elvárták, hogy a település szellemi vezetője legyen, akinek az iskolaközösséghez

tartozó gyermekek családjával szemben is kötelességei voltak. Részt kellett vennie a közösség életében, és aktív szerepe volt a kulturális programokban is. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a tanító tiszteletre méltó személyiséggé váljon, és a lakosság egyre inkább elfogadja őt, mint oktató és nevelő szakembert.

A téma további kutatási lehetőségei

Az értekezés további kutatások alapját nyújthatja. Értékes eredményeket hozhat a kutatás időbeli kereteinek kiterjesztése, a magyar és német népiskolai tanítóképzésben alkalmazott, 1914 után megjelent pedagógiakönyvek tanítóképének összehasonlító vizsgálata.

Az elemzett 20. századi neveléstan könyvek szerzői a 19. század második felében megjelenő munkák szerzőivel szemben a tulajdonságok részletes felsorolása helyett már konkrét tanítói feladatok meghatározására helyezik a hangsúlyt. Ebből azonban még nem állapítható meg biztosan, hogy más 20. századi pedagógiai gondolkodók is a pragmatikus szempontokat szem előtt tartva, az eredményközpontúságra törekedve határozták-e meg az elvárásokat, vagy továbbra is a korábbi könyvekhez hasonlóan teljesíthetetlen tulajdonságlistákkal jellemezték az ideális pedagógust. Feltehető, hogy az elemzett források mellett más, a 20. század első felében megjelenő könyvek is már a hatékonyságközpontúságot tartották szem előtt, és ennek megfelelően nem tulajdonságlistákat határoztak meg, hanem konkrét tanítói feladatokban gondolkodtak, és egyre inkább távolodtak a humanizmusra jellemző tökéletes ember képétől. Ennek vizsgálata további 20. századi tanítói kézi- és tankönyvek elemzését tenné szükségessé.

Folytatni érdemes a magyar és a porosz tanítókép összehasonlító elemzését, ami további német primer források vizsgálatát teszi szükségessé. Azt, hogy Poroszországban a tanítók személyiségének milyen meghatározó jelentőséget tulajdonítottak, bizonyítják egyes tanítóegyesületek kiadványai, amelyek az üléseken megtartott tanítók előadásainak publikációit tartalmazzák. Erre mutat példát a tanító *Salomon, M.* (1906) A tanítói személyiség jelentőségéről szóló, a 78. Braunschweigi Pedagógusnapokon megtartott előadása.

Annak vizsgálata is további kutatás tárgyát képezheti, hogy a neveléstani vezérkönyvek hogyan hatottak a preparandistákra. Ehhez feltételezhetően szemináriumi tanárok feljegyzéseiből, a tanfelügyelők iskolalátogatások során készített beszámolóiból vagy önéletrajzi forrásokból lehet információkat gyűjteni. A határfok elemzése hozzájárulhatna a „praktikus tanítókép” rekonstruálásához. Abba nyújtana betekintést, hogy mi jellemezte a tanítók hétköznapi gyakorlati munkáját, a tanítói hivatást.

Irodalom

- Baló József (1905): *Népiskolai nevelés- és oktatástan a tanító és tanítóképző-intézetek III. osztálya számára. Az új tanterv figyelembevételével.* Írta Dr. Baló József, a Budapesti Állami Tanítóképző igazgatója. Lampel R. Könyvkereskedése, Budapest.
- Bárány Ignác (1896): *Tanítók könyve. Kalauz a nevelés és tanítás vezetésére.* Írta Bárány Ignác, átdolgozta Bárány Gyula. Hetedik átdolgozott kiadás. Lauffer Vilmos tulajdona, Budapest.
- Baska Gabriella (2011): *Iskola, gyermek és tanítói ideál a 19. és 20. század fordulóján.* Flaccus Kiadó, Budapest.
- Baska Gabriella, Nagy Mária és Szabolcs Éva (2001): *Magyar tanító, 1901. Iskolakultúra-könyvek 9.* Iskolakultúra, Pécs.
- Dombi Alice és Oláh János (2003, szerk.): *A XIX. század jelesei V. A XIX. Századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* APC-Stúdió, Gyula.
- Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868-1958.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Emericzy Géza (1882): *Népiskolai neveléstan tanítók és tanítóképezdek számára.* Írta dr. Emericzy Géza tanítóképezdei igazgató, Dobrowsky és Franke tulajdona, Budapest.
- Erdődy János (1905): *Neveléstan tanító-képző intézeti növendékek, tanítójelöltek és tanítók számára.* Írta Erdődy János, tk. igazgató. Negyedik átnézett kiadás, Lauffer Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest.
- Fehér Katalin (2000): A pedagógiai gondolkodás és szakirodalom fejlődése Magyarországon a felvilágosodástól a 19. század közepéig. In: Németh András és Tenorth, H.-E. (szerk.): *Neveléstudomány-történeti Tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest. 7-67.
- Felméri Lajos (1890): *A neveléstudomány kézikönyve.* Második, javított kiadás. Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Judit (2004): A gyermekkor-történet a hazai neveléstörténeti kutatásokban. *Iskolakultúra*, **14.** 3. sz. 84-90.
- Herrlitz, H.-G., Hopf, W., Titze, H. és Cloer, E. (2009): *Deutsche Schulgeschichte von 1800 bis zur Gegenwart. Eine Einführung.* Juventa Verlag, Weinheim und München.
- Horváth Zsuzsanna (1996): Tankönyvelemzési szempontok és eljárások. *Új Pedagógiai Szemle*, **46.** 10. sz. 29-36.
- Kehrein, J., Keller, A. és Brandenburger J. (1906): *Kehrein-Kellers Handbuch der Erziehung und des Unterrichtes zunächst für Seminarzöglinge und Volksschullehrer.* Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Kellner, L. (1868): *Volksschulkunde.* Ein Hand- und Hilfsbuch für katholische Seminare, Lehrer und Schulaufseher. Von Dr. L. Kellner, Regierungs- und Schulrat. Sechste, sehr verbesserte und vermehrte Auflage. Essen, Druck und Verlag von G. D. Bädeker.
- Kiss Áron és Öreg János (1887): *Nevelés és oktatástan.* Ötödik újonnan átdolgozott kiadás. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest.
- Köte Sándor (1997): *A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései.* O.P.K.M. Budapest.
- Lubrich Ágost (1878): *Neveléstudomány.* Műveltebb közönség számára. Írta Garamszeghi Lubrich Ágost m. k. egyetemi tanár. Harmadik kiadás, Budapest, Nyomatott a „Hunyadi Mátyás Intézetben.”
- Lundgreen, P. (1970): Analyse preußischer Schulbücher als Zugang zum Thema Schulbildung und Industrialisierung. *International Review of Social History*, **15.** 85-121.

- Mennyey József (1869): *„Nevelés- és tanítástan egyházi s világi tanemberek és tanügybarátok néptanodai tanítók és tanítójelöltek használatára legújabb és legjobb kútfők után kidolgozta Mennyey József, tanítóképző-tanár s a kalocsai tanítóképezde s elemi minta-főtanoda igazgatója.* A m. kir. Egyetem által pályadíjazott és a m. k. Közoktatási Ministerium által papjelölteknek és segédtanítóknak ajánlott munka. Második javított és bővített kiadás. Budapest, kiadja az Eggenberger Akad. Könyvkereskedése.
- Németh András (2007): A magyar pedagógiai histográfia kezdetei és virágkora az 1930-as évek végéig. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Gondolat Kiadó, Budapest. 13-53.
- Németh András és Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András és Szabolcs Éva (2000): A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredményei. In: Báthory Zoltán és Falus István (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudományok köréből.* Osiris Kiadó, Budapest. 46-76.
- Nóvik Attila (2006): Népiskolai tanítóság a 19. századi neveléstörténeti tankönyvek tükrében. *Iskolakultúra*, **16.** 4. sz. 41-48.
- Ostermann, W. és Wegener, L. (1902): *Lehrbuch der Pädagogik.* Durch Reskript des Königl. Preuß Kultußministeriums vom 25. Februar 1890 zum Gebrauch an den preußischen Lehrerseminaren gestattet. 1. kötet, 12. kiadás. Schulzesche Hof = Buchandlung und Hof = Buchdruckerei, U. Schwartz.
- Peres Sándor (1904): *Neveléstana.* Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest.
- Pukánszky Béla (2001): A gyermekkor-történeti kutatások főbb tendenciái. In: Báthory Zoltán és Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből.* Osiris Kiadó, Budapest. Oldalszám
- Salomon, M. (1906): *Die Bedeutung der Lehrerpersönlichkeit.* Vortrag, gehalten auf dem 78. Braunschweigischen Lehrertage zu Scöningen am 3. Oktober 1906. M. Salomon, Lehrer in Braunschweig. Sonderausdruck aus dem „Neuen Braunschweigischen Schulblatt. Druck von E. Appelhans und Comp, Braunschweig.
- Schadt-Krämer, C. (1990): *Die pädagogische Bildung der Volksschullehrer im 19. Jahrhundert: dargestellt am Beispiel der rheinischen Lehrerseminare von 1819 bis 1926.* Hamburger Buchwerkstatt, Hamburg.
- Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története.* Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest.
- Volkmer, F. (1914): *Grundriß der Volksschul-Pädagogik in übersichtlicher Darstellung.* Bearbeitet von Schulrat Dr. Volkmer. Elemente der Psychologie, Logik und systematischen Pädagogik. Habelschwerdt. Druck und Verlag von Frankes Buchhandlung, J. Wolf.
- Weszely Ödön (1905): *Népiskolai neveléstan, tanítástan és módszertan.* Írta dr. Weszely Ödön, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest.

Az értekezés témájához kapcsolódó publikációk

Tanulmányok könyvben, folyóiratokban, konferenciakötetekben és tanulmánykötetekben:

- Kovács Krisztina és Gál Anikó (2003): A nevelési cél és a tanítókép a XIX. században. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*. APC-Stúdió, Gyula, 217-230. o.
- Kovács Krisztina és Gál Anikó (2003): A tanítókép és a nevelési cél a XIX. században a neveléstudományi tankönyvek és a Magyar Pedagógiai Szemle tükrében. In: Dr. Szabó Antal (szerk.): *XXVI. OTDK Nyíregyházi Főiskola rezümé kötete*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 55. o.
- Kovács Krisztina (2006): A nevelési cél és a tanítókkal kapcsolatos elvárások a 19. században. *Tudományos közlemények*, 6. 1. sz. 81-93. o.
- Kovács Krisztina (2007): The Aim of Education in the 19th century. In: *6th international conference of PhD students. Humanities*. University of Miskolc, Hungary, 12-18 August, 2007. 299-303. o.
- Kovács Krisztina (2007): Tanítói hivatás a dualizmus korában. In: *Diskurzus*. Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas, 8. sz. 5-23. o.
- Kovács Krisztina (2007): Tanítókép a dualizmus korában, neveléstan könyvek tükrében. *Képzés és Gyakorlat*, 4. sz. 52-65. o.
- Kovács Krisztina Teachers' Profession in the 19th century. In: *microCAD 2008 International Scientific Conference. Humanities*. University of Miskolc, 20-21 March 2008, 41-49. o.
- Kovács Krisztina Reformist Educators in the Time of the Austro-Hungarian Dualism. In: *XXIII. microCAD International Scientific Conference*. 19-20 March 2009. Miskolc, 37-43. o.
- Kovács Krisztina (2008): A jutalmazás mint nevelési módszer a tanítóval szemben támasztott elvárások tükrében a dualizmus korában. In: *Új utak, szemléletmódok, módszerek a pedagógiában*. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kar, Kaposvár, 161-175. o.
- Kovács Krisztina (2008): Tanítói hivatás a dualizmus korában. In: *VIII. Országos Neveléstudományi konferencia. Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola. Program és összefoglalók*. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság, Budapest, 2008. 155.
- Kovács Krisztina (2008): Reformer pedagógusok a dualizmus korában a „Magyar Paedagogiai Szemle” tükrében. In: *Diskurzus*. Szent István Egyetem Pedagógiai Kar, Szarvas, 9. sz. 15-30. o.
- Kovács Krisztina (2009): A tanító és jutalmazási módszere a dualizmus korában. In: *Közös gondolatok*. PoliPrint Kft. Ungvár, 168-180. o.
- Kovács Krisztina (2008): Ábécés- és olvasókönyvek elemzése a Magyar Paedagogiai Szemle tükrében. *Neveléstörténet*, 5. 1-2. sz. 103-114. o.
- Kovács Krisztina (2009): A néptanítói professzió és az iskola-egészségügyi reformmozgalmak kapcsolata a dualizmus korában. In: *Diskurzus*. Szent István Egyetem Pedagógiai Kar, Szarvas, 2009/10. sz. 201-218. o.
- Kovács Krisztina (2010): Die Wirkung der Lebensreform und pädagogischen Reformbewegungen in dem Schulgesundheitswesen. *Neveléstörténet*, 7. 1-2. sz. 43-58. o.
- Kovács Krisztina (2011): Neue Aufgaben der Volksschullehrer in den Bestrebungen des Schulgesundheitswesens in der Zeit des Dualismus (1868-1914). In: *Közös horizont*. PoliPront Kft. Ungvár, 2011. 23-30. o.
- Kovács Krisztina (2011): Die Merkmale des Lehrerbildes im Spiegel der Pädagogischen Bücher im ausgehenden 19ten und 20ten Jahrhundert. In: *A Selye János Egyetem „A*

tudomány és az oktatás a tudásközpontú társadalom szolgálatában“ III. Nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmánykötete. Komárno, 385-397. o.

Kovács Krisztina (2011): The image of teachers through the eyes of authors of pedagogical books from the age of dualism. *Journal of Humanistic and Social Studies*, 2. 3. sz. 163-174. o.

Kovács Krisztina és Katja Grundig de Vazquez (2012): A magyar és a német népiskolák és a néptanítói szaktudás fejlődése a történelem sorában. *Képzés és Gyakorlat*, 1-2. sz. 31-47. o.

Kovács Krisztina (2012): „Az iskola lelke a tanító.” Tanítókép Peres Sándor neveléstan könyvének tükrében. *Iskolakultúra*, 22. 4. sz. 79-85. o.

Kovács Krisztina (2012): A néptanítói professzionalizáció alakulása két dualizmus kori neveléstan-könyv tanítóképének elemzése tükrében. *Magyar Pedagógia. (megjelenés alatt, elfogadott kézirat)*

Konferencián bemutatott előadások:

Kovács Krisztina (2006): A nevelési cél és az ideális tanítókép a XIX. században. Előadás: Tessedik Sámuel Főiskola Magyar Tudomány Ünnepe alkalmával rendezett konferencia. Szarvas, 2006. november 15.

Kovács Krisztina (2007): Tanítói hivatás a dualizmus korában. Előadás: Neveléstörténész doktoranduszok első magyarországi szimpóziuma. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kar, Kaposvár, 2007. december 7.

Kovács Krisztina (2007): The Aim of Education in the 19th century. Poszter: PhD Hallgatók Nemzetközi Konferenciája, Miskolci Egyetem, 2007. augusztus 14.

Kovács Krisztina (2008): Tanítói hivatás a dualizmus korában. Poszter: VIII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Magyar Tudományos Akadémia, 2008. november 14.

Kovács Krisztina (2008): Teachers' Profession in the 19th century. Előadás: MicroCAD International Scientific Conference, Miskolci Egyetem, 2008. március 20-21.

Kovács Krisztina (2008): Tanítói hivatás a dualizmus korában. Előadás: II. Képzés és Gyakorlat Konferencia, Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kar, Kaposvár, 2008. április 18.

Kovács Krisztina (2008): Innovátor pedagógusok a 19. század második felében. Előadás: Neveléstörténeti konferencia. A tér és az idő antropológiai megközelítésben, MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottság, MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstörténeti Munkabizottság, Kodolányi János Főiskola Neveléstörténet szerkesztősége, Veszprém, 2008. december 11-12.

Kovács Krisztina (2009): Reformist Educators in the Time of the Austro-Hungarian Dualism. Előadás: XXIII. microCAD International Scientific Conference. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2009. március 19-20.

Kovács Krisztina (2009): Die Wirkung der Lebensreform und Reformpädagogik in dem Schulgesundheitswesen. Előadás: Pädagogische Strömungen in der k. u. k. Monarchie. Internationale Konferenz. Kodolányi János Hochschule Aussenstelle Fürstenfeld, Fürstenfeld, 2009. április 24-25.

Kovács Krisztina (2009): Die Stellung der Volksschullehrer in dem Zeitalter des Dualismus. Előadás: Forschungskolloquium der PhD Studenten. Duisburg-Essen Universität, Essen, 2009. október 21.

Kovács Krisztina (2010): Die Entwicklung der Professionalisierung des ungarischen und des deutschen Volksschullehrers und die Steigerung der Aussichten der Volksschule im Laufe der Geschichte. Előadás: Szent István Egyetem Pedagógiai Kar, Magyar Tudomány Ünnepe alkalmával rendezett konferencia. Szarvas, 2010. november 4.

- Kovács Krisztina (2010): Az iskolai terek a tanítói kézikönyvek tükrében, a dualizmus korában. Előadás: Tér és tartalom az iskola történetében című konferencia. MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Neveléstörténeti Munkabizottsága, Szegedi Akadémiai Bizottság székháza, 2010. november 11.
- Kovács Krisztina (2011): Die Merkmale des Lehrerbildes im Spiegel der Pädagogischen Bücher im ausgehenden 19ten und 20ten Jahrhundert. Előadás: Selye János Egyetem, „A tudomány és az oktatás a tudásközpontú társadalom szolgálatában”. III. Nemzetközi Tudományos Konferencia, Komárno, 2011. szeptember 5-6.
- Kovács Krisztina (2011): A tanítókép komparatiztikai elemzése a dualizmus kori magyar és német neveléstani könyvek tükrében. Tematikus előadás: XI. Országos Neveléstudományi Konferencia. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2011. november 04.